

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИДА ТАДБИРКОРЛИК РИСКЛАРИ ТАСНИФИ: ОМИЛЛАР ВА САБАБЛАР

Темирханов Абдулла Утебай-ули

Қорқалпоқ давлат университети таянч докторанти

temirxanovabdulla@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик соҳасида ноаниқлик ва таваккалчиликнинг вужудга келиш сабаблари, тадбиркорлик рискларни таснифлаш тамойиллари, рискларни пайдо бўлиш хусусиятлари, рискларнинг турлари ва алоҳида йўналишлар бўйича таснифи, хизмат кўрсатиш соҳасида соф ва спекулятив рискларнинг пайдо бўлиш сабаблари, тадбиркорлик фаолиятига таъсир этувчи омиллар ва сабаблар, соҳада иқтисодий хавфсизликнинг умумий стратегияси тадқиқ қилинган.

***Калим сўзлар:** хизмат кўрсатиш соҳаси, хусусий сектор, тадбиркорлик rischi, риск турлари, соф ва спекулятив рисклар, риск омиллари, иқтисодий хавфсизлик.*

CLASSIFICATION OF BUSINESS RISKS IN THE SERVICE FIELD: FACTORS AND CAUSES

ABSTRACT

In this article, the reasons for the emergence of uncertainty and risk in the field of entrepreneurship in the service sector, the principles of classification of entrepreneurial risks, the characteristics of the emergence of risks, the classification of risks according to types and specific directions, the reasons for the emergence of pure and speculative risks in the field of service, factors and reasons affecting

entrepreneurial activity , the general strategy of economic security in the field is researched.

Key words: *service industry, private sector, entrepreneurial risk, types of risk, pure and speculative risks, risk factors, economic security.*

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Инсон фаолиятининг ҳар бир соҳаси ва йўналишида рисклар мавжуд бўлиб, бу сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, экологик, атороф-муҳит каби кўплаб турларидан иборат бўлиши мумкин. Албатта, хизмат кўрсатиш корхоналарида бошқа хўжалик субъектлари сингари уларнинг молиявий-хўжалик фаолиятида рискли вазиятлар муқаррар равишда намоён бўлади. Рискнинг табиати келгусида содир бўлиши мумкин бўлган ҳодисаларнинг ноаниқлиги билан боғлиқдир. Ҳар қандай тадбиркорлик битими, тадбиркор томонидан қабул қилинган ҳар қандай қарор риск таҳдиди билан бирга намоён бўлади, бу эришилиши мумкин бўлган фойда ва мулкни йўқотиш рискни келтириб чиқаради ҳамда корхонани банкротликка олиб келиш рискни юзага келтириши мумкин.

Шунинг учун рискни бошқариш мавзуси алоҳида долзарб бўлиб, иқтисодиётдаги трансформацион жараёнлар, чуқур рақобат муҳитининг мавжудлиги, ички ва ташқи муҳитдаги ўзгаришлар, рискларни пайдо бўлишига олиб келадиган барча турдаги омиллардан қатъий назар, муайян мақсадга эришиш учун уларни самарали бошқариш лозим. Рискни бошқариш жараёни ҳар бир корхонада амалга оширилади, бироқ бунда муайян фарқли жиҳатлари мавжуд: баъзи хизмат кўрсатиш корхоналари риск ҳолатининг натижалари ва оқибатларини баҳолайдилар, қолганлари эса узлуксиз тарзда рискни кузатиб турадилар ва уларни бошқарадилар. Иккинчи усул рискларни бошқариш сифатида талқин қилиш мумкин ва нисбатан афзал ҳисобланади, чунки хизмат кўрсатиш корхонаси риск аниқланганда уни минималлаштириш ёки бутунлай рад этиши мумкин, бу эса корхона харажатларини камайитиришга имкон беради.

Рисклар бошқариш жараёни кўп босқичли ва мураккабдир. Шунинг учун тадқиқот жараёнида рискларни бошқаришнинг самарали усуллари ва воситаларини аниқлаш, уларни таснифлашнинг умумий тамойиллари, омиллари ва сабабларини ўрганишни назарда тутати.

Прогоноз қилинаётган рискларнинг табиати ва характерини билиш, хусусан, рискларни таснифлаш уларни самарали баҳолаш ва бошқаришга кўмаклашади. Ҳар қандай илмий тасниф, авваламбор, иккита асосий жиҳатни назарда тутиши лозим: таснифлаш хусусиятининг софлиги ва ўрнатилган мезонларнинг аниқлиги даражаси. Турли даражалардаги иқтисодий бирликларда юзага келадиган муайян вазиятлар ва муаммолар ҳар бир ноаниқлик манбаини ўзига хос риск тури билан белгилашни назарда тутати. Шубҳасиз, муайян ёндашув ва тафсилот даражасидаги фарқ кўп миқдордаги риск турларидан фойдаланишга олиб келади. Шу билан бирга, рискларни узвий боғлиқлиги ва уларнинг ўрнини босиши сабабли таснифлаш жуда ҳам мураккаб.

АДАБИЁТЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS)

Илмий адабиётларда сервис иқтисодиётида меҳнат самарадорлиги ва унумдорлигининг моҳияти, мазмуни, уларни ҳисоблаш усуллари, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ва аҳолига кўрсатилаётган хизматлар сифатини ошириш, хўжалик юритувчи субъектларнинг самарадорлигини баҳолаш, самарадорликни ташкил этувчи сифатий ҳолатларни ўзгаришининг айрим жиҳатлари илмий-назарий ҳамда услубий жиҳатдан тадқиқ этилган.

Хаксевер, Б.Рендер, Р.Рассел, Р.Мердиклар ўзларининг асарида [4] хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланишининг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти, хизматлар тавсифи ва таснифи, ижтимоий хизматлар самарадорлигини ошириш механизмлари, ижтимоий хизматлар кўрсатишнинг замонавий тармоқларини ривожлантириш, ижтимоий хизматлар бозори ривожланишининг тамойиллари,

ижтимоий хизматлар соҳасининг инновацион ривожланиш йўналишларини тадқиқ қилганлар.

Россиялик олим А.А.Ткаченко [8, 215 б.] ўз асаарида хизмат кўрсатиш секторидаги иш ўринларини кенгайтириш ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, соҳада янги иш ўринларини яратиш, иш ўринларини яратаётган иш берувчиларга солиқ имтиёзларини бериш, меҳнат самарадорлигини ошириш йўналишларини тадқиқ этган.

Ватанимиз иқтисодчи олими М.Қ.Пардаев [5, 233 б.] таҳрири остида ёзилган ўқув қўлланмада хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш муаммолари, хизмат кўрсатиш соҳасида меҳнат ресурсларининг шаклланиши ва улардан фойдаланиш самарадорлиги, соҳада меҳнат унумдорлигини ошириш омиллари ва йўналишлари тадқиқ этилган. Шунингдек, мавзуга доир жиҳати бўйича сервис ва туризм соҳаларини ривожлантиришнинг ижтимоий, иқтисодий ва институционал асослари илмий жиҳатдан тадқиқ этилган.

Россиялик олима А.П.Ерофеева [2, 241 б.] ўз асаарида хизмат кўрсатиш корхоналарида рискни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш ва уни баҳолаш усуллари, соҳада рискни бошқариш тизимининг хориж тажрибаси, рискни бошқариш тизимини тадқиқ этиш усуллари ҳамда хизмат кўрсатиш корхоналарида инвестицион лойҳаларни бошқариш самарадорлигини ошириш жараёнлари тадқиқ этилган.

В.В.Черкасовнинг асаарида [10, 185 б.] хизмат кўрсатиш соҳасида турли хил комбинациялардаги рисклар тавсиф, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, соҳада давлат хусусий шериклиги лойиҳасини реализация қилиш жараёнидаги рисклар гуруҳлар бўйича таснифи ҳамда давлат ва хусусий шерик масъулиятидаги рисклар ва уларни томонлар ўртасида тақсимлаш масалалари ёритиб берилган.

Тадқиқот жараёнида иқтисодиётнинг трансформациялашиши шароитида хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик рискларини аниқлаш ва уларни

бошқаришга методологик ёндашувнинг илмий асослари, соҳада лойиҳаларни реализация қилиш қилиш жараёнидаги юзага келадиган рисклар, хизмат кўрсатиш соҳасида риск ҳолатини юзага келтирувчи омиллар ва сабаблар, тадбиркорлик рискларини тизимли тартибда аниқлаш ва таснифлаш мезонларининг шаклланиши бўйича иқтисодий тизимлар ва нисбатларни ўрганишга диалектик, тизимли ва илмий ёндашув, қиёсий ва солиштирма таҳлил ҳамда гуруҳлаш усулларида фойдаланилди.

НАТИЖАЛАР (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Рискларни таснифлаш турлича бўлиши мумкин, масалан, уларни пайдо бўлиш манбаи, ҳисоб ва ҳисоботнинг табиати ва хусусиятлари, баҳолаш усуллари, рискни бошқариш ва минималлаштириш имкониятлари ва бошқа жиҳатларга қараб таснифлаш мумкин. Умуман, юзага келиши мумкин бўлган вазиятлар, усуллар ва муаллифлар фикрларига таянсақ, рискларни жуда кўп таърифлари ва таснифлари мавжуд бўлиши мумкин. Аммо мезон ҳали ҳам бир хил бўлиши керак.

Рискларни таснифлаш бевосита нуқтаи назарга боғлиқ бўлиб, у ёки бу даражада рискнинг бир турдан бошқасига олиб келиши мумкин бўлган жамиятда шаклланган рискни идрок этишни ифодалайди. Масалан, бозор муносабатлари шароитида энг хавфли риклардан бири – бу ишсизлик рискидир (ижтимоий риск), бозор механизмининг амал қилиш жараёнида ишсизлик rischi ижтимоий риск бўлиб ҳисобланган иш ҳақини тўлай олмаслик riskини келтириб чиқариши мумкин.

Агар иқтисодий бирлик доирасидаги рискларни кўриб чиқсак, унда барча турдаги рисклар ўзаро боғлиқ ва корхона фаолиятига таъсир қилади, деб айтиш мумкин. Мазкур ҳолатлар рискларни оптималлаштириш бўйича қарорлар қабул қилишни қийинлаштиради ва муайян рисклар таркибини ҳамда уларнинг пайдо бўлиш сабаблари ва омилларини чуқур таҳлил қилишни талаб қилади.

Ҳозирги вақтда рискларни таснифлашнинг қўйидаги тамойиллари таклиф қилинган [6, 12-б.]:

1. Рискларни таснифлаш муайян мақсадларга мос келиши лозим. Рискларни гуруҳларга бўлиш хусусиятлари таснифлаш мақсадлари билан бевосита боғлиқ бўлган мезонларга жавоб бериши керак. Бундай мақсадлар суғурта хизматлари номенклатурасини шакллантириш, инқирозга қарши бошқарувда рисклардан ҳимоя қилиш усуллари дарахтини бунёд этиш, спекулятив имкониятларни таҳлил қилиш, рискларнинг тавсифини ўрганиш, уларнинг оқибатларидан ҳуқуқий ҳимоя қилиш кабилар бўлиши мумкин.

2. Таснифлаш тизимли ёндашув нуқтаи назаридан реализация қилиниши зарур. Тизимли ёндашув – бу тизим сифатида объектларни (бу ҳолатда объект сифатида рисклар таснифи эътиборга олинади) тадқиқ этишга асосланган методология ётади, яъни улар ўзаро боғлиқ элементларнинг йиғиндиси сифатида қаралади. Таснифланган рискларнинг ийрархик тузилиши кузатилаётган ҳодисаларнинг тизимли алоқаларни акс эттириши керак, хусусан, турли даражаларда кўриб чиқиладиган рискларни тўғридан-тўғридан-тўғри битта гуруҳга бирлаштирмаслик керак.

3. Бир гуруҳ рисклар учун хавfli вазиятлар бир тартибда батафсил бўлиши ва таснифлаш мақсадларига жавоб бериш лозим. Шунга асосланадиган бўлсак, хусусиятларнинг ўзига хослиги битта риск гуруҳида чекланиши керак (“Оккам устиараси” тамойили: объектларни кераксиз тарзда кўпайтирмаслик зарур).

4. Айнан шундай рискли вазият турли рискларни ўз ичига олиши мумкин. Ноаниқлик ҳолатлари ва уларга хос бўлган рискларни бир биридан фарқлаш керак. Масалан, корхона томонидан қарз маблағлари учун қимматли қоғоз (валюта облигацияси) сотиб олиниши бир вақтнинг ўзида нарх (валюта) rischi, валюта (ўтказиш) rischi, фоиз ставкаси rischi, юқотилган фойда rischi, ликвидлик rischi, бузилиш rischi ва бошқаларни ўз зиммасига олиши мумкин.

5. Риск таксаномияси рискени қараб чиқишда ушбу ҳодисанинг хавф манбаи, рискни ўз зиммасига олган объект, рискни идрок этувчи субъект каби характерли белгиларини ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Рискларни шаклланиши алоҳида йўналишларининг умумий тамойилларига қараб, тадбиркорлик рискларини қуйидаги гуруҳлар бўйича турларга ажратдик (1-расм):

Тадбиркорлик рискларини таснифлашда қўйилган мақсад барча мавжуд тадбиркорлик рискларини аниқ ва тўлиқ ифодалашдан иборат. 1-расмда келтирилган тасниф келгусида хизмат кўрсатиш соҳасида рискли вазиятларни моделлаштиришда жараёнида қўлланилади.

Рискни пайдо бўлиш хусусиятлари тадбиркорлик фаолияти доираси билан узвий боғлиқдир. Тадбиркорлик фаолиятининг алоҳида йўналишларига кўра, рисклар қуйидаги турларга бўлинади: ишлаб чиқариш, тижорат тавсифига эга рисклар, молиявий рисклар, воситачилик операциялари рисклари ҳамда суғурта операцияларини амалга ошириш рисклари.

1-жадвал

Хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик рискларининг шаклланиш йўналишлари бўйича таснифи⁵⁴

№	Таснифий белгиси	Тадбиркорлик рискларининг кўринишлари
1.	Тадбиркорлик фаолиятининг турлари	1. Ишлаб чиқариш рисклари. 2. Тижорат рисклари. 3. Молиявий рисклар. 4. Воситачилик рисклари. Суғурталаш рисклари.
2.	Оқибатининг тавсифига кўра	1. Соф тавсифга эга рисклар. 2. Спекулятив рисклар.
3.	Пайдо бўлиш соҳасига кўра	1. Ташқи рисклар. 2. Ички рисклар.
4.	Шаклланиш омилларига кўра	1. Сиёсий рисклар. 2. Иқтисодий рисклар (бозор рисклари, кредит рисклари, операцион рисклар).
5.	Тадбиркорлик фаолияти кўламига кўра	1. Маҳаллий. 2. Тармоқ. 3. Ҳудудий. 4. Миллий. 5. Халқаро даражалардаги рисклар.
6.	Тадбиркорлик фаолияти босқичларига кўра	1. Ҳисобот рисклари (узоқ муддатли ва қисқа муддатли рисклар). 2. Жорий рисклар.

⁵⁴ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

7.	Шаклланиш вақтига кўра	1. Ўтган даврдаги рисклар. 2. Жорий рисклар. 3. Истикболдаги вужудга келиши мумкин бўлган рисклар.
8.	Риск оқибатининг кўламини баҳолаш бўйича	1. Жуда ҳам кенг кўламдаги рисклар. 2. Критик рисклар. 3. Юқори даражадаги рисклар. 4. Ўртача рисклар. 5. Минимал даражадаги рисклар.
9.	Диверсификациялаш имкониятларига кўра	1. Тизимлашган рисклар. Тизимлашмаган рисклар.

Ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) rischi ташқи муҳитнинг салбий таъсири натижасида корхонанинг маҳсулот, хизматлар ҳамда ишлаб чиқариш фаолиятининг бошқа турлари бўйича ўз режалари ва мажбуриятларини бажармаслиги ҳамда янги техника ва технологиялар, асосий ва айланма маблағлар, хомашё, иш вақти, ишлаб чиқаришдан нотўғри фойдаланиш билан бевосита боғлиқдир. Ишлаб чиқариш rischi пайдо бўлишининг энг асосий сабаблари қўйидагилардан иборат: кутилаётган ишлаб чиқариш ҳажмларининг мумкин бўлган пасайиши, моддий ёки бошқа харажатларнинг кўпайиши, оширилган ажратмалар ва солиқларни тўлаш, етказиб бериш интизомининг заифлиги, асбоб-ускуналарнинг йўқолиши ва бошқалар.

Тижорат rischi – тадбиркор томонидан ишлаб чиқарилган ёки солтиб олинган товарлар ва хизматларни сотиш жараёнида юзага келадиган риск ҳисобланади. Тижорат рискнинг сабаблари қўйидагилардан ташкил топади: бозор конъюнктураси ва шарт-шароитларнинг ўзгариши туфайли сотиш ҳажмининг камайиши, товар сотиб олиш баҳосининг ошиши, товарларни айланиш жараёнида йўқолиши, товарларни тақсимлаш харажатларининг ўсиши ва бошқалар.

Молиявий рисклар хизмат кўрсатиш корхонаси томонидан молиявий мажбуриятларни бажармаслик эҳтимоли билан боғлиқ. Молиявий рискнинг асосий сабаблари қўйидагилардан иборат: валюта курсларининг ўзгариши натижасида инвестиция ва молиявий портфелнинг қадрсизланиши, тўловларни

амалга оширмаслик; турли хил урушлар, тартибсизликлар, табиий офатлар ва бошқалар.

Воситачилик рисклари. Бозор иқтисодиёти шароитида деярли барча ишлаб чиқариш ва савдо корхоналари маҳсулот сотиш ва улар учун бошқа муаммоларни ҳал қилувчи воситачи ташкилотлар билан муносабат ва алоқага эга бўлади.

Ҳозирги вақтда хизматлар бозорида фаолият юритаётган воситачи корхоналар ва фирмалар кўпинча барқарор ва ишончли фаолият юритиш учун етарли амалий тажрибага ва назарий базага эга бўлмайди. Шунинг учун воситачи ташкилотларнинг фаолияти бўйича риск юқори бўлади. Воситачилик фаолияти рискларининг таснифи, уларнинг юзага келиш омиллари ва сабаблари 2-жадвалда келтирилган.

2-жадвал

Воситачилик фаолияти рисклари: сабаблари ва омиллари⁵⁵

Риск тури	Етказиб бериш бўйича рисклар	Етказиб бериш муддатини бузиш рисклари
Ташқи	1. Умумиқтисодий: асосий етказиб берувчиларнинг ишлаб чиқаришни тўхтатиш rischi.	1. Ижтимоий-сиёсий: етказиб берувчилар, транспорт ходим-лари ва бошқа субъектларнинг иш тағлашлари.
	2. Бозор конъюнктураси бўйича нарх: етказиб берувчилардан юқори нархда сотиб оладиган воситачи рақобатчининг rischi.	2. Рақобатдош нарх: ишлаб чиқарувчилардан юқори нарх таклиф қиладиган бошқа воситачи (харидор) пайдо бўлиши.
	3. Конъюнктура: арзон нархларда реализация қилина-диган товарларга бозорда талаб бўлмайди.	3. Ташкилий-молиявий: ишлаб чиқарувчидан олдиндан тўловни қайтаришнинг кечикиши; маълағларни чиқаришни кечиктириш; банкротлик.
	4. Кооперацияли: товарларни етказиб бериш	4. Кооперацион: маҳсулотларни жўнатиш

⁵⁵ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

		ҳажмининг ўзгариш риски; асосий етказиб берувчиларда ишлаб чиқаришни бузиш риски.		шартларини бузиш; маҳсулотларни қабул қилишда кечикишлар (хужжатлардаги хато ва камчиликлар, сифат кўрсаткичларининг оғиши).
	5.	Ахборот: етказиб берувчилар ҳақида маълумот йўқлиги; етказиб берувчилардан етказиб бериладиган маҳсу-лотларнинг нархлари тўғрисида маълумотни ўз вақтида олмаслик.	5.	Ахборот: қабул қилиш хужжатларида зарур маълумотлар йўқлиги сабабли кечикишлар.
	6.	Жиноий: маҳсулотни ўғирлаш риски ва бошқалар.	6.	Жиноий: ташиш пайтида маҳсулотларни ўғирлаш риски ва бошқалар;
Ички	1.	Бошқарув: етказиб берувчи-ларни топа олмаслик риски.	1.	Бошқарув: воситачилик фаолиятини бошқаришнинг мантиқсиз тизими.
	2.	Ахборот: етказиб берувчилар ва воситачилар ўртасида нархлар ҳақида керакли маълумотларнинг йўқлиги.	2.	Ахборот: алоқа воситаларининг нотўғри ишлаши; воситачи ходимларнинг малакасизлиги (ахборотларнинг етишмаслиги).

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Аксарият ҳолларда воситачилик рисклари ташқи ҳисобланади. Уларнинг пайдо бўлиш сабаблари контрагентлар – ишлаб чиқариш ва савдо корхоналари фаолиятидир.

Балки бу ҳолат воситачи фирмаларнинг тез-тез муваффақиятсизликка учраганига сабаб бўлиши мумкин. Аммо шунга қарамай, корхона раҳбарияти томонидан бошқарилиши мумкин бўлган ички рисклар гуруҳи ҳам мавжуд. У қанчалик кўп эътиборни ўрганиш ва уларни минималлаштиришга қараца. унинг фаолияти қанчалик муваффақиятли бўлса.

Хатарларнинг барча турлари ўзаро боғлиқ бўлиб, бир турдаги хавфнинг ўзгариши бошқа кўпчиликнинг ўзгаришига олиб келади.

Суғурта rischi – суғурта шартларида назарда тутилган воқеани содир бўлиши rischi, бунинг натижасида суғурталовчи суғурта товонини (суғурта суммасини) тўлаши шарт. Risk натижаси бўлиб, суғурта шартномасини тузишдан олдинги босқичда ҳам, кейинги босқичларда ҳам самарасиз суғурта фаолияти натижасида етказилган зарарларга олиб келади. Буларга ҳаётни суғурталаш, суғурта заҳираларини шакллантириш ва бошқалар киради. Суғурта riskининг асосий сабаблари бўлиб, нотўғри белгиланган суғурта тарифлари, урушлар, тартибсизликлар, офатлар ва бошқалар ҳисобланади.

Оқибатларнинг табиатига кўра riskлар соф ва спекулятивларга бўлинади (3-жадвал). Соф riskлар (адабиётда улар баъзан оддий ёки статик деб аталади) тадбиркорлик фаолияти учун деярли ҳар доим йўқотишларга олиб келиши билан тавсифланади.

Соф riskларнинг сабаблари табиий офатлар, урушлар, бахтсиз ҳодисалар, жинойий ҳаракатлар, ташкилотнинг қобиляциячилиги ва бошқалар бўлиши мумкин. Соф riskлар натижасида келиб чиқадиган оқибатларни баҳолаш суғурта фаолиятининг предмети ҳисобланади. Risk доимий қиймат емас, яъни суғурта ҳодисасининг юзага келиши еҳтимоли ва зарарнинг миқдорий хусусиятлари нуқтаи назаридан баҳоланиши мумкин.

3-жадвал

Соф ва спекулятив riskларнинг пайдо бўлиш сабаблари⁵⁶

Соф riskлар		Спекулятив riskлар	
Риск тури	Пайдо бўлиш сабаблари	Риск тури	Пайдо бўлиш сабаблари
Мулкий riskлар	Бевосита ёки билвосита мулкни йўқотишга олиб келадиган офатлардан	Бозор riskлари	Мулк ёки даромадни йўқотишга олиб келиши мумкин бўлган омиллар. Масалан, мавсумийлик, нархларнинг даврий ўзгариши, истеъмолчиларнинг

⁵⁶ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

	зарарнинг пайдо бўлиши хавфи.		бефарқлиги, урфнинг ўзгариши, юқори сифатли товарларни тақ-дим қилувчи рақобатчилар ҳаракати.
Шахсий рисклар	Эрта ўлим, қарилик, меҳнатга лаёқатсизлик натижасида юзага келади.	Сиёсий рисклар	Масалан, қуйидаги воқеаликларнинг пайдо бўлиш хавфи: ҳокимиятдаги сиёсий ўзгаришлар; эркин савдога чекловларнинг ўрнатилиши; асоссиз ёки ортиқча ўрнатилган солиқлар; валютани эркин айирбошлашга чекловлар ва ҳ.к.
Ҳуқуқий масъулият билан боғлиқ рисклар	Бундай рискларнинг пайдо бўлиш сабаблари: автомобиллардан фойдаланиш; бинода қолиш; касб тури; товарлар ишлаб чиқариш; касбий хатолар.	Ишлаб чиқариш рисклари	Пайдо бўлиш сабаблари: жиҳозлардан тежамасдан фойдаланиш; хамашё ресурсларини етишмаслиги; техник муаммоларни ечиш зарурати; иш ташлашлар, ишга келмаслик, меҳнат низолари ва ҳ.к.
		Шахсий рисклар	Пайдо бўлиш сабаблари: ишсизлик; ажралиш сабабли қашшоқлик; таълимни етишмаслиги, ишга кириш имкониятининг йўқлиги ёки соғлиғини йўқолиши ва ҳ.к.

Суғурта фаолиятига рискни киритишнинг асосий мезонлари бўлиб, тасодифий хусусият ва реализация қилиш имконияти ҳисобланади. Бунда суғурта шартномасида иштирок этувчи барча томонлар суғурта ҳодисасининг аниқ вақти ва зарар миқдорини олдиндан билишмайди [7, 96-105-б.].

Суғурта компанияси рискнинг ривожланишини доимий равишда кузатиб боради ҳамда тегишли статик ҳисобга олиш, тўпланган маълумотларни таҳлил қилиш ва қайта ишлашни амалга оширади. Суғурта тўғрисида қарор қабул

қилиш учун у ёки бу объектни қайси риск гуруҳига киритиш кераклиги ва қайси тариф ставкаси ушбу рискка энг қўп мос келиши ҳақидаги саволга жавоб асос бўлади [9, 33-37-б.].

Спекулятив рисклар (адабиётда улар баъзан динамик ёки тижорат деб аталади) тадбиркор учун кутилаётган натижага нисбатан ҳам бурилиш, ҳам қўшимча фойда келтириши мумкинлиги билан тавсифланади [1, 136-б.]. Ушбу турдаги рисклар суғурта қилинмайди, чунки суғурта компаниялари фаолияти доирасидан ташқарига чиқадиган ноаниқликлар (хукуматнинг ҳаракатлари, умумий иқтисодий вазият) мавжуд. Спекулятив рискларнинг сабаблари қуйидагилар бўлиши мумкин: бозор конъюнктурасининг ўзгариши, валюта курсларининг ўзгариши, солиқ қонунчилигидаги ўзгаришлар ва бошқалар.

Ривожланиш соҳасига кўра таснифланган, мураккаб (композит) хавфларга асосланган рисклар гуруҳи энг катта имкониятларга эга.

Тадбиркорлик фаолияти ташқи муҳит динамикаси билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у мавжуд вазият, қарорларни қабул қилиш ва амалга оширишга вақт йўқлиги, компания раҳбариятининг рискни оқилона қабул қилиш қобилиятига боғлиқ.

4-жадвал

Тадбиркорлик фаолиятига таъсир этувчи омиллар ва сабаблар⁵⁷

Омиллар	Омиллар турлари	Манбаи
Риск даражасига таъсир этувчи омиллар	Тўғридан-тўғри таъсир кўрсатувчи ташқи омиллар	Тадбиркорлик фаолиятини тартибга солувчи қонунчилик, давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари-нинг бевосита фаолияти, солиқ тизими, ҳамкорлар ҳулқ-атвори, тадбиркорлар концепциялари, коррупция, тайёр бўлмаган қарорларни қабул қилиш.
	Билвосита таъсир кўрсатувчи ташқи омиллар	Сиёсий ҳолат, турли даражалардаги иқтисодий ҳолат, халқаро воқиеликлар, форс-мажор ҳолатлари, ходимларнинг интеллектал салоҳиятини псайиши.

⁵⁷ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

	Ички омиллар	<p>Корхона имкониятлари: ишлаб чиқариш-сотиш фаолиятининг стратегияси ва тактикаси, қатъий расмий муносабатларга йўналтирилганлиги;</p> <p>Корхона фаолиятининг тамойиллари: командада бошқарув тажрибасининг мавжуд эмаслиги, ишончли бўлмаган ахборотлардан фойдаланиш, расмийчилик: прецедентга асосланган ҳаракат.</p> <p>Ресурслардан фойдаланиш: молиявий нотўғри ҳисоб-китоблар, маълумотларнинг сизиб чиқиши, моддий ва меҳнат ресурсларидан самарасиз фойдаланиш, ходимларнинг паст даражадаги мотивацияси, етакчи мутахассисларни йўқотиш (ҳамкорларни йўқотиш).</p> <p>Ишлаб чиқарилаётган товарлар (хизматлар)нинг сифати.</p> <p>Маркетинг даражаси: бозор талабларига яхши мослашмаслик, ишончли бўлмаган маркетинг тадқиқотлари.</p>
Тадбиркорликка таҳдид солувчи омиллар	Бизнес шерикларнинг инсофсизлиги, мансабдор шахсларнинг товламачилиги, сиёсий ва молиявий беқарорлик, тадбиркорлик ҳуқуқларининг бузилиши, жиноий тизимлар томонидан товламачилик, жиноий тизимлар томонидан шахсий хавфсизликка таҳдид.	
Тадбиркорлик рискини кучайтирувчи сабаблар	Тадбиркорлик фаолиятини тартибга солувчи қонунчилик ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг доимий ўзгарувчанлиги ва ноаниқлиги, тадбиркорлик субъектларининг ихтиёрийлиги ва масъулиятсизлиги, сиёсий беқарорлик, реал ҳўжалик ҳуқуқининг мавжуд эмаслиги, жиноий оламга тадбиркорларнинг боғлиқлиги, иқтисодиётга сиёсатнинг чексиз даражада ноҳуқуқий аралашуви, адолатсиз рақобат, солиқ сиёсати самарадорлигининг пастлиги, тадбиркорларни профессионал компетенцияларининг етишмаслиги.	

Тадбиркорлик фаолиятининг бориши ва натижаларига таъсир қилувчи ҳодисаларнинг тасодифий ривожланиши нафақат ресурс харажатларининг ошиши ва якуний натижанинг пасайиши кўринишидаги йўқотишларга, балки банкротликка ҳам олиб келиши мумкин.

Тадқиқот жараёнида амалга ошириладиган вазифалардан бири – бу тадбиркорлик фаолиятидаги рискли вазиятларнинг манбаларини аниқлашдан иборат. Тадбиркорлик фаолиятига таъсир этувчи омиллар ва сабаблар 4-жадвалда келтирилган.

Ташқи рискларга корхона фаолияти ёки унинг алоқа аудиторияси билан бевосита боғлиқ бўлмаган рисклар киради. Ташқи риск даражасига жуда кўп сонли омиллар, яъни сиёсий, иқтисодий, демографик, ижтимоий, географик ва бошқалар таъсир қилади.

Ички рискларга корхонанинг ўзи ва унинг алоқа аудиторияси фаолияти билан боғлиқ рисклар киради. Уларнинг даражасига корхона раҳбариятининг ишбилармонлик фаоллиги, оптимал маркетинг стратегиясини танлаш, сиёсат, тактика ва бошқа омиллар: ишлаб чиқариш салоҳияти, техник жиҳозлар, ихтисослик даражаси, меҳнат унумдорлиги даражаси, хавфсизлик техникаси каби омиллар таъсир қилади.

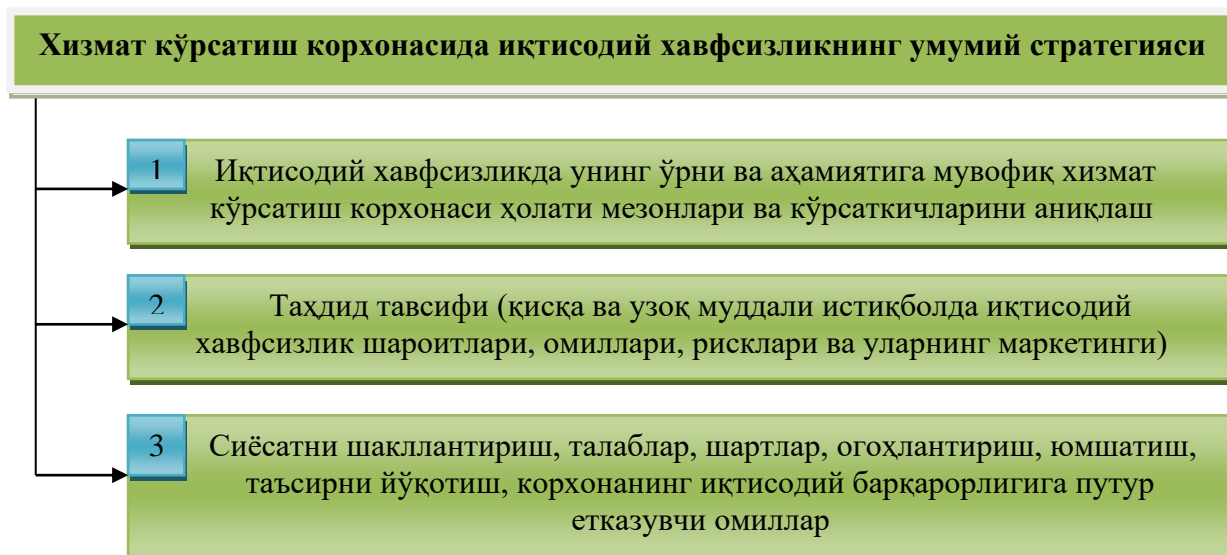
Тадбиркорга (фирмага) боғлиқ бўлмаган ташқи рисклардан фарқли ўларок, ички рисклар асосан қуйидагилар билан белгиланади: тадбиркор (фирма раҳбарияти) томонидан унинг қобилиятсизлиги туфайли қабул қилинган нотўғри қарорлар.

Ички рискларнинг асосий сабаблари компания раҳбарининг профессионал тажрибасининг етишмаслиги; компания раҳбарияти ва ходимларининг заиф умумиқтисодий билимлари; молиявий нотўғри ҳисоб-китоблар; ходимлар фаолиятини самарасиз ташкил этиш; хом ашё ва асбоб-ускуналардан оқилона бўлмаган ҳолатда фойдаланиш; ходимларнинг айби билан махфий маълумотларнинг сизиб чиқиши; фирманинг бозор муҳитидаги ўзгаришларга

мослашиш тезлигининг пастлиги; маркетинг соҳасида билимнинг етишмаслиги ва бошқалар.

Ривожланиш омилларига кўра рисклар сиёсий ва иқтисодий турларга бўлинади. Сиёсий рисклар – тадбиркорлик фаолиятига таъсир этувчи сиёсий вазиятнинг ўзгариши (чегараларнинг ёпилиши, товарларни бошқа мамлакатларга экспорт қилишни тақиқлаш, мамлакат ҳудудидаги ҳарбий операциялар ва бошқалар) натижасида юзага келадиган хавфлар. Ҳозирги кунда сиёсий рисклар энг муҳим бўлиб қолмоқда. Кўпгина инвесторларнинг фикрига кўра, сиёсий инқирозларнинг пайдо бўлиши учун қуйидагилар асос бўлади: қарзга яшаш одати, менталитет; фуқаролик жамияти институтларининг заифлиги воқеаларни ҳар қандай сценарий бўйича ривожлантириш имкониятини беради.

Иқтисодий рисклар – бу корхона ёки мамлакат иқтисодиётидаги салбий ўзгаришлар натижасида юзага келадиган рисклар. Иқтисодий рисклар бевосита корxonанинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқдир. Қуйида хизмат кўрсатиш корхонасида иқтисодий хавфсизликнинг умумий стратегиясини ифодаловчи чизма келтирилган (1-расм).

1-расм. Хизмат кўрсатиш корхонасида иқтисодий хавфсизликнинг умумий стратегиясини ифодаловчи чизма⁵⁸

⁵⁸ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Амалда кўпинча иқтисодий рискларнинг қуйидаги асосий гуруҳлари ажратилади: бозор рисклари ноаниқлик билан боғлиқ бўлган хатарларнинг кенг гуруҳини ифодалайди; бозор шароитидаги ўзгаришлар: нарх ва валюта курсларидаги рисклар, фоиз ставкаси rischi, объектлар учун хавф туғдирадиган бу тебранишларга ликвидлик ва сезгирлик (масалан, корхона активлари ва пасивлари); кредит – мувофиқ бўлмаган ликвидлик ёки тўлов мажбуриятларини ўз вақтида бажара олмаслик; операцион – корхонадаги бошқарув даражаси ва унинг динамикаси билан белгиланади.

Ушбу турдаги рисклар бир-бири билан боғлиқ ва кўпинча амалда уларни ажратиш қийин.

Хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик рискларини таснифлаш корхона муаммолари таркибини баҳолашга ва аниқланган ноаниқлик манбаларининг ушбу муаммоларга таъсир даражасини баҳолашга ёрдам беради. Пировардида бундай таснифлаш рискларни самарали бошқариш усулларини таҳлил қилиш ва танлаш воситаси ҳисобланади.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

1. Рискнинг табиати келгусида содир бўлиши мумкин бўлган ҳодисаларнинг ноаниқлиги билан боғлиқдир. Ҳар қандай тадбиркорлик битими, тадбиркор томонидан қабул қилинган ҳар қандай қарор риск таҳдиди билан бирга намоён бўлади, бу эришилиши мумкин бўлган фойда ва мулкни йўқотиш рискинни келтириб чиқаради ҳамда корхонани банкротликка олиб келиш рискинни юзага келтириши мумкин.

2. Рискларни таснифлаш бевосита нуқтаи назарга боғлиқ бўлиб, у ёки бу даражада рискнинг бир турдан бошқасига олиб келиши мумкин бўлган жамиятда шаклланган рискни идрок этишни ифодалайди. Масалан, бозор муносабатлари шароитида энг хавфли риклардан бири – бу ишсизлик рискидир (ижтимоий риск), бозор механизмининг амал қилиш жараёнида ишсизлик

риски ижтимоий риск бўлиб ҳисобланган иш ҳақини тўлай олмаслик рискинни келтириб чиқариши мумкин. Агар иқтисодий бирлик доирасидаги рискларни кўриб чиқсак, унда барча турдаги рисклар ўзаро боғлиқ ва корхона фаолиятига таъсир қилади, деб айтиш мумкин. Мазкур ҳолатлар рискларни оптималлаштириш бўйича қарорлар қабул қилишни қийинлаштиради ва муайян рисклар таркибини ҳамда уларнинг пайдо бўлиш сабаблари ва омилларини чуқур таҳлил қилишни талаб қилади.

3. Рискни пайдо бўлиш хусусиятлари тадбиркорлик фаолияти доираси билан узвий боғлиқдир. Тадбиркорлик фаолиятининг алоҳида йўналишларига кўра, рисклар қуйидаги турларга бўлинади: ишлаб чиқариш, тижорат тавсифига эга рисклар, молиявий рисклар, воситачилик операциялари рисклари ҳамда суғурта операцияларини амалга ошириш рисклари.

4. Ривожланиш омилларига кўра рисклар сиёсий ва иқтисодий турларга бўлинади. Сиёсий рисклар – тадбиркорлик фаолиятига таъсир этувчи сиёсий вазиятнинг ўзгариши (чегараларнинг ёпилиши, товарларни бошқа мамлакатларга экспорт қилишни тақиқлаш, мамлакат ҳудудидаги ҳарбий операциялар ва бошқалар) натижасида юзага келадиган хавфлар. Ҳозирги кунда сиёсий рисклар энг муҳим бўлиб қолмоқда.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Бублик Н.Д., Силантьев В.Б. Риск-ресурс: пролемы венчурпостохастической деятельности. - Уфа: Изд.центр «Башкирский территориальный институт профессиональных бухгалтеров», 1999. – 376 с. – С. 136.

2. Ерофеева А.П. Модернизация системы управления персоналом на предприятиях сферы услуг. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Великий Новгород: 2014. – С. 141.

3. Малофеев И.В. Социальные услуги в системе социального обслуживания населения. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2012 - 176 с. ISBN 978-5-394-01677-5.
4. К.Хаксевер, Б.Рендер, Р.Рассел, Р.Мердик Управление и организация в сфере услуг, 2-е изд. / Пер. с англ. Под ред. В. В. Кулибановой. - СПб: Питер, 2002. – 752 с.: ил. - (Серия «Теория и практика менеджмента»).
5. Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Ўқув қўлланма. – Т.: «Иқтисод-молия», 2008. - Б. 133.
6. Рогов М.А. Риск-менеджмент. - М.: Финансы и статистика. 2001, - 120 с. – С. 12.
7. Ротарь В.И., Шоломицкий А.Г. Об оценивании риска в страховой деятельности // Экономика и математические методы, 1996.Т.32. Вып. 1. – С. 96-105.
8. Ткаченко А.А. Занятость и экономика: политика государства в переходный период. - М. ООО. «Информграф», 2000. - С. 215.
9. Чечеткина Т, Анализ и оценка конкурентоспособности услуг розничных предприятий торговли // Маркетинг, 1999, №2. - С. 33-37.
10. Черкасов В.В. Проблемы риска в управленческой деятельности: Монография – М.: Рефл-бук, Киев: Валлер, 1999.